

ТВОРЧИСТЬ ЮРІЯ ІЛЛЕНКА В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОЕТИЧНОГО КІНЕМАТОГРАФА (1960 – 1990 рр.)

Чумак Володимир Олегович

аспірант,

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ

e-mail: chumakvolodymyr01@gmail.com

***Анотація.** У статті проаналізовано творчий шлях видатного українського режисера, сценариста та оператора Юрія Ілленка у радянський період – одного з провідних представників українського поетичного кіно. Розглянуто основні етапи становлення митця, особливості його художнього стилю та вплив радянської цензури на кінематографічну діяльність. Особливу увагу приділено фільмам «Криниця для спраглих», «Вечір на Івана Купала», «Білий птах з чорною ознакою» та «Лебедине озеро. Зона» як ключовим творам, що визначили новий напрям українського національного кіномистецтва. У дослідженні простежується взаємозв'язок між творчим світоглядом Ілленка та ідеєю культурного відродження України у другій половині ХХ століття. Узагальнено внесок режисера у формування естетики українського поетичного кіно та його значення у світовому мистецькому контексті.*

***Ключові слова:** українське поетичне кіно, Юрій Ілленко, кінематограф, Кіностудія О. Довженка, кінофестиваль, режисер, фільм, зйомки, сценарій, кіно.*

Постановка проблеми. Українське поетичне кіно другої половини ХХ століття стало унікальним явищем національної культури, яке поєднало кінематографічну образність із глибоким філософським і національним змістом. Одним із найяскравіших його представників був Юрій Ілленко – режисер, сценарист, оператор, творчість якого формувала нову естетику українського кінематографа. Однак більшість його робіт зазнала ідеологічного тиску, цензурних заборон і спотворень, що призвело до довготривалої маргіналізації українського поетичного кіно в радянський період.

Попри це, фільми Ілленка, такі як «Криниця для спраглих», «Вечір на Івана Купала», «Білий птах з чорною ознакою» та «Лебедине озеро. Зона», зберегли свій культурний і художній потенціал, утвердившись у світовому кінопросторі. Проблема полягає у необхідності переосмислення ролі Юрія Ілленка як творця національного кіноміфу, визначення його внеску у розвиток українського поетичного кіно та вивчення механізмів протистояння митця тоталітарній системі.

Метою статті є комплексне дослідження творчої діяльності Юрія Ілленка у радянський період як одного з провідних представників українського поетичного кіно, аналіз його внеску у формування національного кінематографічного стилю та осмислення ролі митця у відродженні української культурної ідентичності в умовах радянської ідеологічної цензури. У межах поставленої мети передбачено простежити еволюцію його творчого світогляду та визначити значення кінематографічної спадщини режисера для сучасного українського мистецтва.

Історіографічний огляд. Проблема дослідження творчої спадщини Юрія Ілленка знайшла відображення у працях низки українських дослідників, мистецтвознавців та сучасників митця. У наукових і публіцистичних джерелах простежується тенденція до всебічного осмислення його ролі як одного з провідних представників українського поетичного кіно другої половини ХХ століття.

Значне місце в історіографії займає праця Ю. Ілленка [Ілленко, 2005], яка є своєрідним маніфестом митця. У ній автор не лише висловлює власні естетичні та світоглядні принципи, а й окреслює проблеми культурної самоідентифікації українців, національної гідності та свободи творчості.

У мистецтвознавчому довіднику, укладеному під редакцією А. Кудрицького, вміщено стислу біографічну довідку про Юрія Ілленка, де наголошено на його ролі в становленні національної кінематографічної школи. Довідковий характер має також видання М. Преварської [Преварська, 2016], у якому постать Ілленка представлено в контексті загальнонаціонального культурного пантеону.

Поглиблений мистецтвознавчий аналіз творчості режисера здійснила О. Мусієнко [Мусієнко, 2007], де розглянуто художні, філософські та соціальні аспекти його фільмів «Криниця для спраглих», «Білий птах з чорною ознакою». Авторка наголошує на трагічному вимірі долі митця, котрий протистояв тоталітарній системі засобами мистецтва.

Цінним доповненням до історіографії є збірка «Афоризми та сентенції Юрія Ілленка. Криниця для спраглих» [Фаріон, 2010], укладена Іриною Фаріон та його родиною Людмилою, Петром і Андрієм Ілленками. У виданні зібрано висловлювання режисера, що розкривають його філософське бачення життя, мистецтва і місії митця в суспільстві

Виклад основного матеріалу. «На початку ХХ століття кінематограф як істотна креативна самовідтворювальна частина культури перебрав на себе функції збудження національної ідеї, яка (національна ідея) саме у ХХ столітті зазнала катастрофічної деформації, – як головна загроза інтернаціоналізму, тобто більшовизм-сіонізму, лібералізму і глобалізму» [Фаріон, 2010, с. 112] – саме так видатний кінооператор Юрій Герасимович Ілленко окреслив епоху в якій розпочинав свою професійну діяльність.

Професійна творча діяльність Юрія Ілленка розпочалася із виконання дипломного проєкту по завершенню навчання у Всесоюзному державному інституті кінематографії (1960 р.). Фільм «Прощавайте, голуби» став першим за історію інституту повнометражним й отримав багато схвальних відгуків та позитивних оцінок. Згодом, ця перша творча робота Ілленка отримала нагороди та визнання у світовому просторі. Зокрема, найкращу операторську роботу митця було визнано на кінофестивалях у Празі й Локарно (Швейцарія).

Після вкрай вдалого професійного дебюту, Юрій Ілленко почав отримувати ділові пропозиції від колег-митців. Вже у 1963 році Ілленко одержав запрошення співпраці від досить знаної кіностудії О. Довженка. Пропозиція містила зйомку фільму режисера Сергія Параджанова «Тіні забутих предків», за мотивами повісті Михайла Коцюбинського. Після виходу цей фільм став символом відродження українського колориту та духу, а за професійною оцінкою – лауреатом численних кінофестивалів та конкурсів.

Саме співпраця з Параджановим стала для Ілленка не лише професійною школою, а й творчим одкровенням. Він побачив, що кінематограф може бути не просто ілюстрацією сюжету, а поезією у русі, мовою метафор і символів. Цей досвід визначив його подальшу естетику – глибоко національну за змістом і водночас універсальну за художньою формою.

Такий шалений успіх не міг не позначитись на кар'єрі оператора. Сам Юрій Ілленко у спогадах зазначав: «Після «Тіней» мені стало затісно в кінооператорстві...» [Ілленко, 2005, с. 4]. Через мрію та бажання розширювати творчі горизонти Ілленко вирішує спробувати себе не лише як оператор, а й як режисер та кінодраматург.

Так званим «пілотним» проектом Юрія Ілленка у ролі режисера став художній фільм «Криниця для спраглих», котрий побачив світ аж у листопаді 1987 році на фестивалі в місті Запоріжжя. Створення фільму завершилось ще у 1965 році, проте він був заборонений постановою від червня 1966 року на понад два десятиліття. Така «доля» цього фільму стала через те, що сюжет написаний Іваном Драчем відображав знищення українського села. Такий сміливий сюжет не пройшов радянську цензуру. Сам Юрій Ілленко про цей фільм казав: «Криниця» – то ексклюзивно мій, суто естетичний жест, який своєю силою перевершив усі політичні, етичні і прагматичні інвективи свого часу. Це був фільм, від якого міг би поїхати даху світового кіна» [Преварська, 2016, с. 129].

Особливістю фільму «Криниця для спраглих» є те, що в ньому лише подекуди з'являється звук, а переважна більшість часу сюжет німий. Культурницька вагомість цього фільму не втратилась продовж десятиліть. За рейтингом створеним кінокритиками у червні 2021 року «Криниця для спраглих» займає двадцять першу сходинку у списку «100 найкращих фільмів в історії українського кіно».

Для Ілленка ця робота стала не лише режисерським дебютом, а й актом громадянської відваги. Він свідомо обрав тему, яка розкривала трагедію українського села, зруйнованого радянською політикою. У кожному кадрі відчувається біль за втрату духовних коренів і водночас – глибока любов до народу, який зберігає свою гідність попри все [Кудрицький, 1997, с. 342].

У 1967 році Юрій Ілленко пробує себе ще й у якості сценариста. Він створює сценарій за мотивами оповідання М. Горького до фільму режисера А. Войтецького «З нудьги». Ця кінострічка також відзначена у рейтингу «100 найкращих фільмів в історії українського кіно».

Наступною й вкрай відомою роботою Юрія Ілленка і кіностудії О. Довженка у 1968 році став фільм «Вечір на Івана Купала» створений за мотивами творчого доробку Миколи Гоголя. Цей фільм-драму подеколи ще й називають своєрідною алегоричною історією України. Вище згаданий кіновитвір спіткала така ж доля як і попереднього. Його покази заборонили спеціальним рішенням міністра культури СРСР. Ілленко згадував, що отримував запрошення на участь у Венеціанському кінофестивалі зі фільмом «Вечір на Івана Купала», проте радянська влада взагалі заперечувала як таке існування цієї кінострічки [Ілленко, 2005, с. 4]. Режисер був вкрай не згоден, і намагався протистояти системі.

Наполегливість Юрія Герасимовича призвела до результату, фільм надали до конкурсу в Прагу, проте історичні події, котрі почали там розгортатися не дали фестивалю відбутися. Картина Ілленка була знову забута й замовчена певний час.

Шанс на відродження робота отримала лише в 1988 році. Успіх фільму «Вечір на Івана Купала» також відображений у його входженні до уже вище згаданого рейтингу кінокритиків.

У 1970 році Юрій Ілленко відзняв свій наступний фільм «Білий птах з чорною ознакою». У сюжеті автор показує десятирічну долю української сім'ї під час голоду 30-х років ХХ століття та адміністративних змін, що спіткали Буковину. Звісно, що такий не міг залишитися без уваги радянської влади. Він як і попередні був у 1971 році заборонений [Мусієнко, 2007, с. 210].

Комуністична партія України визнала фільм «особливо небезпечним» та «шкідливим для молодого покоління». Згодом, Петро Шелест відправив картину на Московський міжнародний кінофестиваль, де вона отримала Гран Прі. Проте, навіть це не врятувало від заборони цю кінострічку [Ілленко, 2005, с. 4]. Сам Ілленко про її долю висловлювався так: «Білого птаха» можна побачити в Токіо, Монреалі, Нью-Йорку, Парижі, Тегерані, – лише не в Україні» [Преварська, 2016, с. 129]. Ця парадоксальна ситуація – коли український фільм здобуває світове визнання, але заборонений на батьківщині – яскраво ілюструє долю всього покоління українських митців 1970-х. Їхнє мистецтво жило всупереч системі, а не завдяки їй. Для Ілленка це стало особистим випробуванням, але також і стимулом шукати нові шляхи самовираження.

Незважаючи на заборону, за межами держави кінофільм зміг отримати визнання та нагороди. Зокрема «Золоту пектораль» в Тегерані, яка, на жаль, не доїхала ні до Ілленка, ні в Україну загалом [Преварська, 2016, с. 129].

Після, здавалося, нескінченної низки заборон Юрій Ілленко переїздить до Югославії та продовжують займатися кінозйомкою. В той час світ побачив новий фільм «Живу на перекир всьому». Вже традиційно для Ілленка його заборонили показувати в Україні, проте стрічка здобула нагороди на кінофестивалі в Пулі (Хорватія).

Участь у багатьох кінофестивалях й завоювання там призових місць зробила Ілленка всесвітньо відомим митцем. У спогадах Юрій Герасимович зазначав, що мав запрошення на співпрацю із серця світової кіноіндустрії – Голівуду. Радянська влада мала на це своє бачення. У виданні «Голос Америки» Ілленко прочитав що КДБ (Комітет Державної Безпеки) повідомив неможливість знайти кіномитця, щоб передати запрошення. Друге запрошення було відхилено, щоб брати Ілленка не потрапили під певні репресії перебуваючи у Києві [Ілленко, 2005, с. 5].

Вже традиційно, наступний фільм Юрія Ілленка пройшов не легкий шлях, щоб вийти в прокат. Сорок два рази призупинялись зйомки картини «Мріяти і жити» (1973 р.) за сценарієм Юрія Герасимовича та Івана Миколайчука. Сюжет був побудований навколо долі популярної акторки та її роздумами про свій вклад і значимість. На черговому з'їзді Володимир Щербицький навіть заявив не лише про заборону фільму, а й, в цілому, про «тріумфальну» ліквідацію українського поетичного кіно. Вище згадані події не могли пройти безслідно: у Ілленка стається інфаркт [Преварська, 2016, с. 129].

Юрій Ілленко працюючи на студії Довженка у 1976 році розпочинає роботу над кінострічкою «Свято печеної картоплі». Сюжет цього фільму був заснований на реальних подіях та історії жінки, котра виховувала велику кількість дітей-сиріт. Події відображають час Другої Світової війни. Фільм побачив світ у 1978 році.

За рік після прем'єри вище згаданої стрічки на екрани вийшов новий фільм режисури Юрія Ілленка. Картина «Смужка нескошених диких квітів» була створена за мотивами повісті «Бригантина» Олесея Гончара. Лейтмотивом стрічки стала боротьба та своєрідний соціальний протест головного героя Порфира Кульбака [Кудрицький, 1997, с. 344].

Згодом, Юрій Герасимович переїздить до Москви де намагається продовжити свою мистецьку діяльність на студії «Мосфільм». Варто зазначити, що зміна місця проживання та простору для створення мистецтва не змінили, в деякій мірі, трагізм долі доробка Ілленка. За межами України Юрій Герасимович розпочав роботу над фільмом, сюжет якого присвятив відомій художниці Катерині Білокур. Робота мала побачити світ під назвою «Очі землі». Незабаром після початку створення, влада вимагала спочатку перенесення знімального процесу на Кіностудію Довженка, а згодом, взагалі заборонила.

У творчому доробку Юрія Ілленка могло б бути набагато більше відомих кінофільмів, проте радянська влада значну частину заборонила ще на етапі сценарію. Серед робіт, які так і не вийшли на екрани була кінотрилогія присвячена історії України. Серія фільмів про Київську Русь: «Князь Ігор», «Володимир Красне Сонечко», «Ярослав Мудрий» не входили до бажаного мистецтва за баченням радянської влади [Преварська, 2016, с. 130].

Не лише на етапі створення сценарію, ліквідовувалися так звані прояви «українського поетичного кіно». Зйомки заборонили й фільму за мотивами драми Лесея Українки. Юрій Ілленко крізь роки не залишив ідеї показати на екранах «Лісова пісня». Мрія все ж реалізувалась на Кіностудії Довженка у 1980 році, коли було відзнято й показано (у 1981 році) стрічку «Лісова пісня. Мавка». Головну роль Мавки зіграла Людмила Єфименко – дружина Юрія Ілленка. Вона мала ролі в багатьох роботах Юрія Герасимовича. На сьогодні, на жаль, не зберіглося україномовної версії фільму.

Якщо «Лісова пісня» все ж вийшла на екрани через роки, то екранізація таких творів Тараса Григоровича Шевченка як «Великий льох» та «Варнак» не відбулась взагалі [Ілленко, 2005, с. 6].

У 1982 році Юрій Ілленко розпочав роботу над створенням нового художнього історичного фільму, повертаючись до нереалізованого відображення епохи Київської Русі. В лютому 1984 року на екрани вийшов двосерійний фільм «Легенда про княгиню Ольгу». Варто зазначити, що робота над цією картиною теж не пройшла легко. За спогадами самого Юрія Ілленка 12 разів зупинявся процес створення сценарію та фільму загалом. Юрій Герасимович зазначав, що навіть коли фільм був готовим та мав дозвіл на показ, він отримав аркуші із зауваженнями (67 пунктів), котрі вимагали виправити. Ілленко вважав, що якщо виправити усі зазначені пункти, то від фільму залишаться лише титри [Ілленко, 2005, с. 6]. Радянська влада заборонила створювати сценарій українською мовою, тому фільм випустили російською. Лише у 2015 році герої кінофільму «Легенда про княгиню Ольгу» заговорили українською. Така довгоочікувана «прем'єра» була вельми оцінена глядачами.

«Легенда про княгиню Ольгу» фактично стала для Ілленка художнім маніфестом національної гідності. Через історію давньоруської володарки він показав силу української жінки як носійки державотворчого духу. Саме цей фільм

підтвердив, що режисер не відмовився від своїх принципів, навіть коли доводилося йти на відкритий конфлікт із владою. Перший показ україномовної версії на телебаченні у День Незалежності України зібрав 2,8 мільйонів переглядів.

Наступною роботою Ілленка мав стати фільм присвячений ще одному славному періоду в українській історії, а саме гетьману Івану Мазепі. Створений Юрієм Герасимовичем сценарій був вщент розкритикований Валентином Маланчуком, секретарем ЦК, котрий відповідав за ідеологію. Сам Ілленко згадує слова, що стали відповіддю на сценарій. Маланчук заявив: «Якщо Ілленко не хоче, щоб з ним трапилось те, що трапилось з Мазепою після Полтави, хай закопає свій сценарій у себе на городі» [Ілленко, 2005, с. 7]. Після такої заяви про коректуру сценарію, а тим більше про зйомки мова навіть не йшла. Фільм побачив світ лише після здобуття Україною незалежності.

У 1987 році Юрій Герасимович з командою розпочав створення нового кінофільму. У ньому Ілленко виступив як сценарист, оператор-постановник та режисер. Незабаром світ побачив фільм «Солом'яні дзвони», сюжет якого показував життя батька та його двох синів в період Другої Світової війни. У фільмі знялися такі відомі актори як Наталя Сумська, Ольга Сумська, Лесь Сердюк, а також Ніна Матвієнко та дружина і син Юрія Ілленка. У 1988 році фільм отримав нагороду 26 Міжнародного кінофестивалю (Карлові Вари) за найкращу чоловічу роль [Кудрицький, 1997, с. 345].

У 1990 році Юрій Ілленко як режисер береться за новий проєкт. Він знімає стрічку «Лебедине озеро. Зона» за написаним сценарієм Сергія Параджанова. Драматичний фільм став дуже популярним та широко представленим. Прем'єра відбулась у травні 1990 році на Каннському кінофестивалі у Франції. Показ фільму відбувся в рамках «Двотижневика режисерів» – захід, що відбувається синхронно із фестивалем. Згодом показ стрічки «Лебедине озеро. Зона» відбувся в багатьох країнах світу. Вже у вересні того ж року прокат відбувся навіть за океаном (у Канаді). Там фільм відзначився на двох фестивалях: Cinefest Sudbury International Film Festival та Міжнародному кінофестивалі в Торонто. Цими подіями представлення стрічки глядачам не завершилось. Цього ж року картина була презентована на Монреальському кінофестивалі. Там Ілленко дуже яскраво показав свою національну та творчу приналежність [Преварська, 2016, с. 130].

За спогадами дружини Юрія Герасимовича режисер попросив організаторів не приєднувати його до делегації Радянського Союзу, адже хотів представляти саме Україну, як окрему націю. Також, варто зазначити, що фільм «Лебедине озеро. Зона» зібрав чимало нагород. Його відзначено: премією Міжнародної федерацією кінопреси в Каннах (1990 р.); премією незалежної молоді кінокритики «Ескор»; відзнакою «За найкращу операторську роботу»; призом Міжнародного кінофестивалю «Кінотавр» (Сочі) в номінації «За найкращу операторську роботу» (1991 р.); відзнакою «Золотий витязь» Міжнародного кінофестивалю в Югославії (1993 р.) [Ілленко, 2005, с. 7].

Висновки. Юрій Ілленко є однією з ключових постатей в історії українського поетичного кіно, чия творчість поєднала глибокий філософський зміст, національну символіку та новаторські художні засоби вираження. Незважаючи на численні цензурні обмеження, заборони та політичний тиск, митець зумів створити

унікальний кінематографічний світ, у якому утверджував ідею духовної незалежності та самотності українського народу.

Фільми Ілленка: «Криниця для спраглих», «Вечір на Івана Купала», «Білий птах з чорною ознакою», «Лебедине озеро. Зона» – стали не лише мистецькими явищами, а й актом культурного спротиву тоталітарній системі. Через образи, метафори й алегорії режисер утвердив естетику, що віддзеркалює національний характер і духовні цінності українців.

Творча спадщина Юрія Ілленка сьогодні є важливою складовою формування сучасного українського культурного простору, адже його кіномова сприяє осмисленню історичної пам'яті, моральних засад та мистецької ідентичності нації. Переосмислення його доробку дає можливість не лише відновити справедливість щодо репресованого мистецтва, а й глибше зрозуміти процеси становлення українського кінематографа як носія національної ідеї.

Список використаних джерел та літератури

- Ілленко Ю., 2005. За українську Україну: Відкритий лист українцям. Київ, 240.
Мистецтво України: Біографічний довідник, 1997. Київ, 700.
Мусієнко О., 2007. Українська трагедія Юрія Ілленка: [її відбиття в кф «Криниця для спраглих», «Білий птах з чорною ознакою», «Молитва за гетьмана Мазепу»]. *Мистецтвознавство України*. Київ, 207-217.
Преварська М., 2016. Видатні українці. Культура. Мистецтво. Освіта. *Серія «Гордість і слава України»*. Довідник. Київ, 368.
Фаріон І., Ілленко Л., Ілленко П., Ілленко А., 2010. Афоризми та сентенції Юрія Ілленка. *Криниця для спраглих*. Івано-Франківськ, 160.

References

- Farion I., Illienko L., Illienko P., Illienko A., 2010. *Aforyzmy ta sententsii Yuriia Illienka. Krynitsia dlia sprahlykh* [Aphorisms and sayings of Yurii Illienko. Well for the Thirsty]. Ivano-Frankivsk, 160. [in Ukraine].
Illienko Yu., 2005. *Za ukrainsku Ukrainu: Vidkrytyi lyst ukrainsiam* [For the Ukrainian Ukraine: An open letter to Ukrainians]. Kyiv, 240. [in Ukraine].
Kudrytskyi A., Labinskyi M. (comp.), 1997. *Mystetstvo Ukrainy: Biohrafichnyi dovidnyk* [Art of Ukraine: Biographical reference book]. Ed. by A. Kudrytskyi. Kyiv, 700. [in Ukraine].
Musienko O., 2007. *Ukrainska trahediia Yuriia Illienka: yii vidbytta v kf «Krynitsia dlia sprahlykh», «Bilyi ptakh z chornoiu oznakoiu», «Molytva za hetmana Mazepu»* [The Ukrainian tragedy of Yurii Illienko: its reflection in the films «Well for the Thirsty», «White Bird with a Black Mark», «A Prayer for Hetman Mazepa»], *Mystetstvoznnavstvo Ukrainy*. Kyiv, 207-217. [in Ukraine].
Prevarska M., 2016. *Vydatni ukrainsi. Kultura. Mystetstvo. Osvita. Seriiia «Hordist i slava Ukrainy»* [Outstanding Ukrainians. Culture. Art. Education. Series «Pride and Glory of Ukraine»]. Kyiv, 368. [in Ukraine].

THE WORK OF YURIIL LIENKO IN THE CONTEXT OF THE FORMATION UKRAINIAN POETICAL CINEMA (1960 – 1990)

Volodymyr Chumak

Postgraduate Student,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article analyzes the creative path of the outstanding Ukrainian director, screenwriter and cinematographer Yurii Ilienko during the Soviet period – one of the leading representatives of Ukrainian poetic cinema. The main stages of the artist's development, the features of his artistic style and the influence of Soviet censorship on cinematic activity are considered. Particular attention is paid to the films «A Well for the Thirsty», «An Evening on Ivan Kupala», «A White Bird with a Black Sign» and «Swan Lake. Zone» as*

---

key works that defined a new direction in Ukrainian national cinema. The study traces the relationship between Ilienکو's creative worldview and the idea of the cultural revival of Ukraine in the second half of the 20th century. The director's contribution to the formation of the aesthetics of Ukrainian poetic cinema and its significance in the world artistic context is summarized.

Key words: *Ukrainian poetic cinema, YuriI Ilienکو, cinema, O. Dovzhenko Film Studio, film festival, director, film, filming, script, cinema.*